

Ä Självbedrägeriet en svår möt för filosoferna

FLYKTMKANISM Dramatiker har sedan teaterns barndom undersökt livslögnen, men filosoferna har haft svårt att beskriva fenomenet utan att hamna i paradoxer. Elinor Hällén lutar sig mot Freud i en välskriven doktorsavhandling om självbedrägeri.

Är människan förmögen till att handla irrationellt? Intuitivt tycks svaret självklart vara ja. Vi kan väl alla utan större problem ge exempel från vårt vardagliga liv på handlingar som vi är oförmögna att på ett sammanhängande och förnuftigt sätt förklara i termer av våra egna avsikter och övertygelser. På ett filosofiskt plan är frågan dock betydligt knepigare. Det tycks som att själva idén om en handling förutsätter att handlingen alltid har ett skäl som närmare bestämt anger vad det handlande subjektet vill i – och tror om – den givna situationen, så att handlingen för denne framstår som förnuftig i relation till det tilltänkta målet. Vi kan givetvis kritisera någon för att handla på basis av felaktiga trosföreställningar eller moraliskt förkastliga önskinningar, men försävit vi över huvud taget skall förstå agerandet såsom just en handling tycks det som att vi måste förutsätta att det utförs på grundval av åtminstone ett minimum av rationalitet. Är det inte detta som skiljer handlingen från, låt säga, den nakna handlingen eller det blotta beteendet?

Ett till synes irrationellt agerande som vi är bekanta med från vårt vardagsliv och som tilldragit sig stort intresse i filosofiska kretsar är självbedrägeriet – enligt Platon det värsta av alla bedrägerier. De många försöken att förstå hur det egentligen är möjligt att bedra sig själv har aktiverat en hel arsenal av väsentliga frågeställningar inom medvetandets, moralens, kunskapens och psykologins filosofi.

Redan frågan hur man ska definiera självbedrägeriet har vallat huvudbry hos filosoferna. En ofta accepterad förståelsemodell är utformad i analogi med vad det innebär att bedra någon annan. Enligt denna förståelse är självbedrägeriet följaktligen ett slags lögn. Den kände amerikanske filosofen Donald Davidson menar till exempel att det typiska självbedrägeriet börjar med att man på goda grunder är övertygad om något som går på tvärs mot vad man önskar vore sant. Bedrägeriet består sedan i att man, med avsikt att undvika smärta, väljer att på olika sätt missleda sig själv till att tro motsatsen, samtidigt som man håller fast vid den initiala övertygelsen – det sista tycks vara ett nödvändigt kriterium för att över huvud taget kunna tala om ett bedrägeri. Ett exempel är den äkta mannen som lyckas få sig själv att tro att hans fru inte vänsterprasslar trots att han på goda grunder är övertygad om att så är fallet.

Fördelen med denna förståelsemodell är att den hjälper oss att begreppsliggöra självbedrägeriet som en – på ett plan – rationell handling. Det vill säga en handling där man avsiktligt, och i tron om att detta är fördelaktigt, väljer att bedra sig själv i syfte att undvika obehag. Därmed kan vi lätt skilja självbedrägeriet från till exempel bristen på självkunskap eller det rena missstaget. Samtidigt innebär denna modell att vi på ett annat plan plöjsligt befinner oss inför den irrationalitet och de paradoxer som hotar att göra självbedrägeriet till någonting obegripligt. Hur är det möjligt för någon att samtidigt tro på, eller vara övertygad om, att något både är sant och inte är sant (att frugan både vänstrar och inte)? Hur är det möjligt att jag kan få mig själv att bli övertygad om något som jag samtidigt vet är irrationellt givet mina andra övertygelser eller kunskaper?

Ett av de mest omskrivna försöken att redogöra för självbedrägeriets möjlighet, och samtidigt undkomma dess paradoxala struktur, kommer just från Donald Davidson. Med hjälp av en intrikat och tämligen sökt teori tänker han sig att det

är möjligt att tro på något, och samtidigt tro motsatsen, utan att fördenskill tilltro på självmotståelsen att båda alternativen är sanna. I ytterst grova drag bygger hans teori på idén att det i självbedrägeriet sker ett slags gränsdragning i medvetandet i kraft av vilken bedrägeriets motsatta trosföreställningar kan existera i delvis oberoende psykologiska subsystem bestående av sinsemellan relaterade upplätningar, övertygelser och önskinningar som understödjer respektive trosföreställning och gör den rationell. Den irrationaltet som självbedrägeriet resulterar i består därmed i relationen mellan dessa i sig själva rationella system inom ett och samma medvetande.

Davidsons inflytelserika teori är inte den enda men dock den huvudsakliga måltavlan för en kritisk välskriven och ytterst läsvärd doktorsavhandling i teoretisk filosofi som nyligen lagts fram vid Uppsala universitet: *Elinor Hälléns A different kind of ignorance. Self-deception as flight from self-knowledge* (Uppsala universitet, 198 s).

Hällén påstår att de paradoxer som självbedrägeriet ger upphov till i Davidsons version bygger på att han från början definierar självbedrägeriet på basis av vad det innebär att bedra någon annan. Hans definition är därmed inte sprungen ur en uppmärksamhet inför den psykologiska komplexiteten i de situationer i vilka självbedrägeriet oftast uppkommer, i stället låter han sin utläggning styras av teoretiska föreställningar om den innebärande kärnan av rationalitet i människans själsliv och handlingar.

Med all säkerhet kan man hitta exempel på självbedrägerier som börjar med en övertygelse som man har goda grunder för, och att man sedan avsiktligt väljer att missleda sig själv. Men, menar Hällén, detta kan inte betraktas som det typiska fallet. Självbedrägeriet är inte i första hand en avsiktlig och målriktad handling utan har snarare större likhet med illusionen eller villfarelsen. Självbedrägeriet är inte en rationell handling vars inre moment och drivkrafter är genomsynliga för subjektet, och som subjektet i någon mening bestämmer eller har kontroll över.

Vad som gör Hälléns avhandling spännande och originell i det filosofiska sammanhang där hon befinner sig är att hennes utläggning av självbedrägeriet arbetas fram i en intim dialog med Freuds psykoanalys. Freud själv hade ingen specifik teori om självbedrägeriet, men hans försök att förstå uppkomsten av irrationella fenomen som tvångsneuroser, fobier, psy-

koser och depressioner fick honom att skapa en tankebyggnad där begreppen det omedvetna och borträngning innehar en privilegierad plats. Och för Hällén är dessa begrepp centrala hjälpmedel i hennes försök att mejsla fram en adekvat förståelse av självbedrägeriet.

Vid en första anblick kan det emellertid verka som att Davidsons upplåtning om självbedrägeriet är närmare besläktad med Freuds psykoanalys än vad Hälléns är. Idén att det i självbedrägeriet sker en gränsdragning i medvetandet, i kraft av vilken motsatta rationella föreställningar kan existera i oberoende psykiska subsystem, ligger väl helt i linje med Freuds teori om hur affektladdade föreställningar och önskinningar på gränsen till medvetandet trängs bort och förpassas till det omedvetna?

Freud begreppsliggör visserligen det omedvetna i termer av att vara det bortträngda, men detta innebär inte, som det ofta tänks, att det omedvetna för honom är ett slags andra medvetande med samma utmärkande drag som vårt vanliga, förutom att det saknar kvaliteten medvetenhet. Detta är Hällén på det klara med. En omedveten tanke, till exempel, är i Freuds teori en förverkligad tanke och inte någonting som existerar i ett oberoende psykiskt subsystem. Den omedvetna tanken utgör en potentialitet som inte har fått utvecklats till att bli just en tanke. Den har stannat upp i sin utvecklingsbanan och inte tillåtit att artikuleras och därmed integreras i det nägorlunda koherenta sammanhang av andra tankar, föreställningar, värderingar och känslor som utgör vårt medvetande och som skulle skänka tanken ett konstitutivt livsrum. Därför talar Freud ofta i termer av omedvetna tanke-*impulser* eller önske-*impulser*, snarare än om, rätt och slätt, omedvetna tankar eller önskinningar.

Detta blir än tydligare när Freud i början av 20-talet modifierar sin modell av det psykiska livet och myntar den begreppsliga triaden jaget, detet och överjaget. I denna modell utgör jaget den organiserade och utvecklade delen av detet, där Freud tänker sig detet som bestående av huvudsakligen ointegrerade och infantila drifts- eller önskeimpulser som konstant utmanar jagets inre organisation. I linje med detta föreställer sig Freud själva borträngningsprocessen som ett slags instinktiv och omedveten mekanism

som spontant aktiveras av den ångestig-nal som indikerar att jagets strukturella jämvikt är hotad.

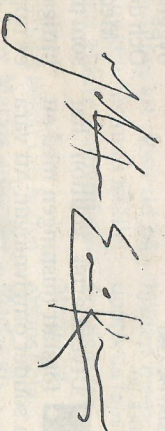
Hällén utnyttjar nu denna freudianska teori till fullo i sitt försök att artikulera vad som utmärker självbedrägeriet. Gentemot Davidson tänker sig Hällén att självbedrägeriet har karaktären av en halvmedveten, spontan och icke planlagd flykt undan den övertygelse som Davidson föreställer sig att självbedrägeriet inleds med, och som ofrånkomligen skulle väcka ångest om den tillåts realiseras i det komplexa sammanhang av förväntningar, begär, attityder, krav och ideal som konstituerar ens själv eller ens person. Självbedrägeriets flykt har inte sin grund i ett avsiktligt beslut att missleda sig själv angående en övertygelse som man redan har, den innehåller med andra ord inte något moment av praktiskt rationellt resonerande, utan är i stället ett slags instinktiv mekanism eller ångestreaktion som sätter in innan övertygelsen överhuvudtaget har blivit förnåd – när den liksom fortfarande befinner sig på stadiet av den vaga idén eller den blotta aningen.

Detta betyder också att det inte finns något utrymme för de filosofiska paradoxer som den traditionella definitionen av självbedrägeriet bär med sig. Emellertid tycks det som att det här uppstår ett annat problem. Innebar inte Hälléns teori att vi helt förlorar greppet om idén att självbedrägeriet faktiskt är en handling, någonting som vi gör och är moraliskt ansvariga för, och inte något som bara händer oss?

Hälléns svar på detta är att den ångestdrivna och instinktiva flyktreaktion som självbedrägeriet bygger på mycket väl kan beskrivas i intentionala termer, trots att den inte är rationell och medveten. Reaktionen har ett motiv och en riktning; den är så att säga ett svar på ett tilltal, en respons på en problematisk situation, och inte blott en fysisk reaktion på det sätt som till exempel olja och vatten reagerar på varandra när de blandas samman. Till synes paradoxalt kan alltså flyktreaktionen beskrivas som någonting åndamålsenligt som tjänar självbedrägeriets intressen, fastän den inte medvetet iscensätts av självbedrägeraren i avsikt att fåna dessa intressen. Om intentionaltet i denna mening är vad som krävs för att meningfullt kunna tala om något som en handling, så är självbedrägeriet i Hälléns version absolut en sådan. Detta visar sig inte minst i det faktum att självbedrägeriet, även i denna version, upphör när bedrägeraren inser vad det är som han eller hon har bedragit sig själv om, och att det dessutom finns ett innebärande och motivationsellt grundat motstånd mot denna insikt.

Att tänka sig att de enda begreppsliga alternativ som står till buds i en diskussion angående ett fenomen som självbedrägeriet är "avsiktlig rationell handling" eller "kausalt naturbestämd händelse" – detta är att leva i ett intellektuellt fätigt universum. Där befinner sig inte Hällén eller Freud.

Johan Eriksson är fil dr i teoretisk filosofi, verksam vid Södertörns högskola.

svd.se

Läs även "Den svåra konsten att få syn på sig själv" (25/1 2008) av Peter Gärdenfors. svd.se/understrecket

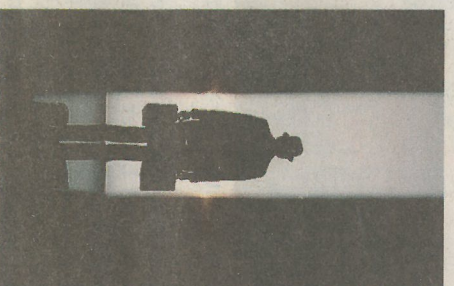

FOTO: SÖREN WILKS